

УДК 82/821+94+311.3

ББК 83.3(0)9+63.3

**ТАСВИРИ ВОҚЕИЯТИ ТАЪРИХ
ДАР РОМАНИ «ХАТОИ ТЕМУРИ ЛАНГ»
-И АТО ҲАМДАМ ВА ЛЕОНИД ЧИГРИН**

Ўлмасова Замирахон Ҳабибуллоевна,
д.и.филол., дотсенти кафедраи
адабиёти муосири тоҷики ДДХ ба номи
акад. Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

**ОПИСАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ
СОБЫТИЙ В РОМАНЕ «ОШИБКА
ТАМЕРЛАНА» АТО ХАМДАМА И
ЛЕОНИДА ЧИГРИНА**

Улмасова Замирахон Ҳабибуллоевна,
д.ф.н., доцент кафедры современной
таджикской литературы ХГУ им. акад.
Б.Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

**DESCRIPTION OF HISTORICAL EVENTS
IN ATO HANDAM'S AND LEONID
CHIGRIN'S NOVEL «TEMURLAN'S
ERROR»**

Ulmasova Zamirakhon Habibulloyevna,
Dr. of Philology, Associate Professor of the
department of modern Tajik literature under
Khujand State University named after acad.
B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Zamira_Ulmasova @ mail.ru

Калидвожаҳо: адабиёти муосири тоҷик, насри муосири тоҷик, романҳои таърихӣ, Ато
Ҳамдам, Леонид Чигрин, Темури Ланг, хатои Темури Ланг

Шахсияти Темур ҳамчун амири Самарқанд ва сипас сарвари тамоми империяи бузург, ки аз Осиёи Миёна, Моварои Қафқоз ва аз он ҷо то Чинро фаро мегирифт, дар романҳои Е. Березиков «Великий Тему́р», нависандаи мустақили Гаролд Лемб «Тамерлан. Правитель и полководец» ва «Тамерлан. Потрясатель вселенной» инчунин дар романи А. Ҳамдам ва Л. Чигрин «Хатои Темури Ланг» инъикос ёфтааст. Дар мақолаи ҷаҳзгир аз тарафи муаллиф таносуби таърих ва таҳайюли эҷодии нависандагон дар романи А.Ҳамдам ва Л.Чигрин «Хатои Темури Ланг» муайян шудааст. Дар романи «Хатои Темури Ланг» муаллифон лашикаркашӣ, ҷангҳо ва қатли оми бераҳмона забту тасхири кишварҳои дигарро тасвир карда, вусъат пайдо кардан ва ба империяи бузург табдил ёфтани давлати Темурро нишон додаанд. Гаролд Лемб дар асари Темурро ҳамчун амири тавоно, сарлашкар бузург ва ҷаллоди бераҳму шафқате, ки аз сари одамони бегуноҳ манораҳо (пирамидаҳо) сохтааст, ба тасвир меорад. Асари Е. Березиков бошад, сар то по аз васфҳои ҷамъии Темури золим ва бетараҳм иборат аст.

Муаллиф таъкид бар он мекунад, ки гарчанде бархе аз нависандагон ўро ҳамчун шоҳи раиятпарвар инъикос карда бошанд ҳам, вале дар таърих ӯ яке аз хунхортарин шахсияти воқеӣ боқӣ мемонад.

Ключевые слова: современная художественная литература, таджикская современная проза, исторические романы, личность Тимура, соотношение истории и фантазии.

Личность Тимура как правителя Самарканда и создателя великой империи, включавшей Центральную Азию, Закавказье и Китай, изображена в романах Е. Березикова «Великий Тему́р», писателя - востоковеда Гарольда Лемба «Тамерлан. Правитель и

полководец» и «Тамерлан. Потрясатель Вселенной», а также в романе А. Хамдама и Л. Чигрина «Ошибка Тамерлана». Гарольд Лемб изображает Тимура как могучего полководца и одновременно жестокого палача, строившего пирамиды из голов невинных людей. Е. Березиков на протяжении всего романа восхваляет безжалостного тирана Тимура. В статье определяется соотношение истории и творческой фантазии в романе А. Хамдама и Л. Чигрина «Ошибка Тамерлана». В «Ошибке Тамерлана» изображены полководческие действия главного героя, многочисленные сражения, жестокое массовое уничтожение людей, захват других государств, в результате которых государство Тимура превратилось в обширную империю. В результате исследования убедительно доказано, что, хотя некоторые писатели создали положительный образ Тимура, но в истории своего времени он остался безжалостным тираном.

Key words: *modern belles-lettres, Tajik modern prose, historical novels, Temur's personality, correlation between history and fantasy*

Temur's personality as a ruler of Samargand and a creator of the great Empire, including Central Asia, the Far Caucasus and China is reflected in the following novels: The «Great Temur» by E. Berezikov, «Temurlan. Ruler and Leader» by the writer-cholar in Oriental Studies Garold Lemb and «Temurlan», «Shaker of the Universe» and also in the novel «Temurlan's Error» by A. Kamdam and L. Chigrin as well. Garold Lemb reflects Temur as a mighty leader and at the same time as a cruel butcher making pyramids of the heads of innocent people. However, E. Berezikov praises the ruthless tyrant Temur within the framework of his novel. In his article the author determines the correlation between history and creative fantasy in the novel «Temurlan's Error» done by A. Hamdam and L. Chigrin. Generalship action of the protagonist, his numerous battles, lots of cruel annihilations of people, captures of other states transformed consequently into the vast Empire are brightly depicted. Adducing the result of the research the author convincingly proves that, although a number of writers create a positive Temur's image, this conqueror remained as a ruthless tyrant in the history of the Universe.

Дар бораи Амир Темур (1336-1405) ҳамчун шахсияти таърихӣ дар Осиё, Аврупо ва Амрико китобҳои зиёде нашр шудаанд, ки онҳо аз солнома, тадқиқоти илмӣ, асарҳои бадеӣ иборатанд. Ҳамаи он асарҳо воқеаҳои қарни XIV ва ибтидои асри XV-ро дар бар мегиранд, ки дар маркази онҳо қараёни зиндагӣ ва ғайриқарор лашкаркашии инсонӣ воқеии хунхор қарор гирифтааст. Таълифи чунин асарҳо давом дорад. Роман – хроникаи нависандаи намоёни Ўзбекистон Евгений Березиков «Великий Темур» (1994) ва солномаҳои бадеии нависандаи мустафҳид Гаролд Лемб «Тамерлан. Правитель и полководец» (2006) ва «Тамерлан. Потрясатель вселенной» (2008) аз ҷумлаи ҳамин гуна асарҳо ба шумор меоянд. Евгений Березиков дар асоси санадҳои таърихӣ ва манзараҳои бадеӣ нишон медиҳад, ки «Темур муддати ҳафтад соли зиндагӣ сию шаш соли онро дар юришҳои ҳарбӣ гузаронид, ҳазорҳо набард карда пирӯзӣ ба даст овард ва ягон маротиба шикаст нахӯрдааст. Ӯ 26 давлатро тасхир кард. Бинобар он вайро қабри менаманд» (2, с.5).

Шахсияти Темур ҳамчун амири Самарқанд ва сипас сарвари тамоми империяи бузург, ки аз Осиёи Миёна, Моварои Қарғоз ва аз он ҷо то Чинро фаро мегирифт, дар тадқиқоти ғайриқарор Гаролд Лемб, ки вежаҳои бадеӣ доранд, нисбатан ҳолисона нишон дода шудаанд. Муаллиф Темурро ҳамчун амири тавоно, сарлашқари

бузург ва чаллоди берахму шафкате, ки аз сари одамони бегунох манораҳо (пирамидаҳо) сохтааст, ба тасвир меорад. Ин гуна асарҳо дар бораи қору пайкори Темур бо забонҳои англисӣ, русӣ, ўзбекӣ ва дар дигар миллатҳо кам нестанд. Ҳатто дар тадқиқотҳои, ки мавзӯи гуногунро фаро гирифтаанд, ба муносибате исми Темур тазаққур ёбад, ўро «хунрези маъруф» (5, с.117) меноманд. Аз ин рӯ, чӣ зарурате буд, ки А. Ҳамдам ва Л. Чигрин ба ин мавзӯи зоҳиран обшуста муроҷиат намоянд? Муаллифони дар пешгуфтори романи «Ҳатойи Темури Ланг» (2012) ба саволи мазкур чунин ҷавоб додаанд: «В своей книге мы не стремились подробно описать все завоевания грозного Тамерлана, это заняло бы слишком много страниц. Мы брали лишь те эпизоды из его битв, которые не освещались в полной мере и помогали исследовать динамику характера нашего героя» (7, с.30).

Ҳарчанд муаллифони роман таъкид кардаанд, ки онҳо бештар ба тасвири олами ботинии ҳукуматдори Самарқанд шуғл варзидаанд, поинтар боз саҳеҳ мефармоянд, ки ў, яъне Темур ба замонҳои худ мувофиқ буд, аммо бо нерӯи азим даврони зиндагонии худро ба қуллӣ тағйир дода тавонист, ба симои олам дигаргунӣ бузург ворид намуд. Темур на танҳо бо воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва маънавия ахлоқии замон робитаи зич дошт, балки мазмуну мўҳтавои он рӯйдодҳои ҷиддиро муайян мекард.

Дар роман хоҳу ноҳоҳ вазъияти замон ва руҳи он инъикоси бадеии худро ёфтаанд. Шароити таърихӣ дар асри XIV ва ибтидои қарни XV хеле мураккаб буд. Пас аз ҳуҷум ва ғоратгарӣ, қуштор ва сўхтори хони Муғулистон Чингизхон муғулҳои бодиянишин дар Осиёи Марказӣ реша ронда, худро ҳокими мутлақ ба шумор меоварданд. Дар романи А. Ҳамдам ва Л. Чигрин бо образ ва манзараҳои бадеӣ тасвир шудааст, ки хонҳои муғул дар Мовароуннаҳр, ки улуси Чигатой, писари дуҷуми Чингиз, махсуб мешуд, тадричан дини исломро пазируфт, дар гирду атрофи худ намоёндагонии уламо ва тоҷиронро ҷамъ мекарданд, сиёсати мутамарказонидани ҳокимияти хониро ривож медидаанд. Ин гуна рафтори онҳо эътирози сардорони қабилҳои муғулу туркро ба амал меовард. Аз ҳамин ҷост, ки дар нимаи якуми қарни XV Мовароуннаҳрро муборизаи байни хонҳо ва пешвоёни қабилҳои турк ва туркшуда фаро гирифт. Дар натиҷа сарварони қабилҳои номбурда обрӯи эътибори зиёд ба даст оварданд ва ҳокимияти муғулҳо хеле заиф гардид. Дар ҳамин вазъият Темур ба зухур омад ва дар атрофи худ ҷавонони ҷасурро ҷамъ карда, ҳамчун сардори аскарони қироя ба ин ё он хон хизмат менамуд. Рафта–рафта амири Самарқанд гардид ва давлати бузургеро ташкил кард, ки ин давлат дар натиҷаи лашкарқашӣ, ҷангҳо, қатли оми бераҳмона ва забту тасхири кишварҳои дигар вусъат пайдо кард ва ба империяи бузург табдил ёфт. Дар романи «Ҳатойи Темури Ланг» ҳамаи ин протсессҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ҳаққонӣ ба тасвир омадаанд.

Нависандагон А. Ҳамдам ва Л. Чигрин дар офаридани асари худ аз сарчашмаҳои мўътамади таърихӣ ва адабӣ истифода кардаанд. Шояд чунин китобҳо, амсоли «Тузуқоти Темурӣ», ки онро муаррихон ба қалами худи Темур нисбат медиҳанд, «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ (а.XV), таълифоти Мирхонд (1433-1498) ва Хондамир (1475-1535) «Равзат-ус-сафо» ва «Ҳумоюннома»-ро низ дар эҷоди роман қорбасти карда бошанд. Гап дар ин нест, ки асарҳои номбурда аз қадом мавқеъ навишта шудаанд (нависандагонии мо эҳтимол онҳоро бо нигоҳи танқидӣ омўхта бошанд – З.Ў.). Муҳим он аст, ки дар он сарчашмаҳои таърихӣ ҳаракатҳои ҷаҳонгирии Темур, номи мамлакатҳои забткардаи ў, исми одамон, ҳокимон, волиён, хонҳо, пир, дўсту душма-

нони ӯ ва ғайра тазаккур ёфтаанд. Ин сарчашмаҳои таърихӣ барои нависандагон маводи фаровон медиҳанд ва онҳо метавонанд он маводно чӣ тавре ки бихоҳанд, истифода баранд. Як сарчашмаи муҳими таърихӣ, ки то ҳол ягон нависанда аз он огоҳ набуд ва онро А. Ҳамдам ва Л. Чигрин аз китобхонаи давлатии Санкт-Петербург пайдо кардаанд, асари ёддошти таърихнавис Мирзо Яъқуби Хучандӣ «Ҳақиқати таърих» («Правда истории») мебошад. Тибқи тасвири муаллифони роман ӯ ҳамроҳи Амир Темури дар юришҳои ҳарбии ӯ ширкат варзида, он чиро, ки бо ҷашмони худ дидаасту бо гӯшояш шунидаасту дар ақл дарк кардааст, дар таърихномаи худ рақам кардааст. Порчаҳое, ки аз асари мазкур дар романи А. Ҳамдам ва Л. Чигрин истифода шудаанд, далели ҳақиқатнигорӣ ва нигоҳи ҳолисонаи муаллиф ба ҳаракатҳои ҷаҳонгирии Темури ба шумор меоянд. Аз ин рӯ, «Ҳақиқати таърих» - асари Мирзо Яъқуби Хучандӣ, аз бисёр ҷиҳатҳо дар роҳи муайян шудани самти тасвири таҳқиқ ва ҷамъбастиҳои бадеии фаъолияти давлатдорӣ ва юришҳои ҳарбии Темури мусоидат намудааст. Муаллифон дар ифтиҳои роман баъзе маълумотро аз ёддошти сафири Испания дар давлати Темури Гонзалес де Клавихо («Сафири испонӣ Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтахти давлати темури шаҳри Самарқанд омада буд» (3, с.646)) низ овардаанд, ки ӯ муҳимтарин воқеаҳои дар империяи ин ҳукуматдори ноинсоф, ҷобир ва хуношом руҳдодаро батафсил навишта будааст.

Тадқиқотҳои академик В.В. Бартолд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», И.П. Петрушевский «Народное движение в Самарканде 1365 года», «История сарбадаров в Хорасане», устод С. Айни «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» (1944), «Алишер Навоӣ» (1948), Б. Ғафуров «Тоҷикон» (1998) ва дигарҳо, ки арафа, замони ҳукмронии Темури ва авлоди ӯро фаро гирифтаанд, ба А. Ҳамдам ва Л. Чигрин барои дарки моҳияти юришҳои ҳокими Самарқанд ва аҳволи халқ дар он замон кӯмаки зиёд расонидаанд. Бисёр дур нарафта боби панҷуми «Тоҷикон» -и Б. Ғафуров «Халқи тоҷик дар давлати Темури ва Темуриён»-ро (3,с.639-657) амиқ омӯзем, натиҷа хоҳем бардошт, ки консепсияи илмӣ муаррихи забардасти тоҷик дар роҳи муайян шудани консепсияи бадеии муаллифони романи «Хатои Темури Ланг» нақши муҳим бозидоаст.

Ба ҳамин тариқ, нависандагон мазмуну моҳияти даврони салтанат ва ҷангҳои Темуро барои ташкил кардани империяи бузург, ки дар вақташ Искандари Мақдунӣ ва Чингизхон ҳам дар ин ҷода мубориза бурдаанд, ҷамъониба дарк карда, романи шоистае офаридаанд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик воқеаи тоза ба шумор меояд.

Романи «Хатои Темури Ланг» аз се китоб ва он дар навбати худ ба бобҳо тақсим мешавад. Китоби якуми роман «Восхождения» («Тулӯъ») ном дошта, он аз нӯҳ боб иборат аст. Боби аввали китоб аз охирини юриши Чингизхон оғоз шуда, фикру андешаҳои эшонро, ки дар дами марг буд оид ба «пас аз вафоташ кӣ сарвари империяи бузурги ӯ ташкилкарда хоҳад шуд?» ва бо ҷавоби ӯ ба ин саволи худ:

«- Мой преемник будет из рода барласов, - еле слышно бормотал он» (7, с.66) – анҷом меёбад. Ва ин бесабаб нест, зеро ҳамчун сиёсатмадор ташаккул ёфтани шахсияти Темури дар сарчашмаҳои илмӣ-таърихӣ қайд шудааст, ба Чингизхон вобаста буд: «Тимури именно у Чингиз-хана перенял жесткую армейскую дисциплину» (8, с.10). «Создавая свою армию, Тимури многому учился у Чингиз-хана» (7, с.10). Дар поёни умри Чингизхон қабилаи барлосҳои муғул ҳукумати худро бо сардории Тоҳучар дар Шаҳрисабз истеҳком бахшидаанд. Ҳашт боби китоби аввал мантиқан ҳаёти Темуро дар ҳамин ҷой дар бар мегирад. Дар бобҳои зикршуда омадааст, барлосҳо дар Қашқа-

дарё реша ронда, исломро пазируфтанд, забонҳои тоҷикию туркиро омӯхтанд. Доир ба ин масъала Ибн Арабшоҳ таъкид мекунад, ки «Темур забонҳои форсӣ, туркӣ ва муғулиро хеле хуб медонист. Аксарияти қabilaи барлосҳо дар Кеш (Шаҳрисабз-З.Ў.) ҷойгир шуда, қисме аз онҳо пас аз соли 1266 дар воҳаи Осиёи Марказӣ маскан гирифтанд» (9).

Яке аз хонҳои барлос Тарағай бо духтари шайх Сайфиддини Бухорой – Тегинамоҳ оиладор шуд ва аз ин издивоҷ Темур ба дунё омад. Баъдан дар ин қисмати асар аз илму дониши замона бархурдор гаштани Темур ва дар мадраса таҳсил дидани вай ва махсусан ба эҷодиёти шоирони тоҷику форс шавку рағбат доштани ӯ қайд гаштааст. Вале дар китоби Ев. Березиков омадааст: «Вақте ки бузург ва тавоно шавам, ҳамаи чинси форсро нест мекунам» (2, с. 30).

Дар робита бо муносибати Темур ба тоҷикон ва адабиёти тоҷику форс ду эрод гирифтанд лозим меояд. Дар китоби сеюми роман омадааст, ки ӯ ба Рошан Ваҷифдор (қаҳрамон, ки барои озодии кишвараш Дехлӣ бар зидди Темур мубориза бурда буд – З.Ў.) ашъори Рӯдакӣ, Ҳофиз ва Бедилро кироат мекард. Темур ҳеҷ мумкин набуд, ки шеърӣ Бедилро кироат карда бошад, зеро шоир дар солҳои 1644-1721 умр ба сар бурдааст ва набояд аз хотир баровард, ки Бедил пас аз 239 соли вафоти Темур таваллуд шудааст. Дар боби панҷуми китоби сеюми роман (7, с. 465) ҳикоят шудааст, ки Низом Холдор ном сарфавчи озарӣ суруд меҳонд. Темур аз тарҷумони худ мепурсад, ки ӯ чӣ меҳонад? Тарҷумон ҷавоб медиҳад, ки шеърӣ Низомӣ ном шоири ҳудахро меҳонад.

Дар тасвири гуфтугӯи мазкур саҳви А.Ҳамдам ва Л.Чигрин дар он аст, ки Низом Холдор шеърӣ Низомии Ганҷавиро ба забони асл-забони тоҷикӣ хонда буд, Темур ин забонро ба хубӣ медонист. Бинобар ин «ӯ чӣ меҳонад?» гӯён аз тарҷумон пурсидан ва ба ӯ ба туркӣ нақл кардани мазмуни он суруд як навъ сохтакорӣ менамояд. Гӯё Темур забони тоҷикиро намефаҳмида бошад. Академик В.В. Бартолд дар мақолаи худ "Тимур и Тимуриди" навиштааст, ки «Тимур... кроме своего родного турецкого языка, говорил по персидски» (1, с.160).

Масъалаи дигаре, ки вобастагии ҳаёти Темурро бо адибон муайян месозад ва дар роҳи ҳолисона офаридани образи Темур аҳамият дорад, муносибати ӯ бо уламои ислом, машоих ва дарвешҳо мебошад. Темур ба онҳо арҷ мегузошт. Аз ин рӯ вақте ки ӯ пойтахти Ёрдаи Тилло шаҳри Саройро фатҳ намуд, Шайх Камоли Хучандӣ - машхуртарин ғазалсарои тоҷикиро озод намуд, зеро Тӯхтамиш хангоми ба Табрез ҳучум кардани худ Хоча Камолро асир гирифта ба Сарой – ба дарбори худ бурда буд. Ин воқеа дар романи Аъзам Сидқӣ «Пайроҳаи қисмат» (6, с.199-201) низ тасвир ёфтааст. Худи Камоли Хучандӣ низ дар як ғазали худ ишора менамояд, ки ӯро аз асорати Олтинӯрда Темур озод кардааст:

Биҳамдиллаҳ, ки дигар бор рӯи дӯстон дидам,

Чу булбул мекунам мастӣ, ки боғу бӯстон дидам...

Камол, он дам, ки хоҳӣ дид бо ёрони худ худро.

Бигӯ, ин давлат аз юмни шаҳи соҳибқирон¹² дидам (4,с.86).

Дар мақтаи ғазал вожаи «шаҳи соҳибқирон» ишора ба Темур аст, зеро ӯро «Теури соҳибқирон» низ гуфтаанд. Агар дар асар Темур ба Рошан аз ғазали Камол кироат менамуд, ба ҳақиқат наздик мешуд. Дар китоби аввал муборизаҳои хони Муғулистон Туғлуқ-Темур бо барлосҳои Қашқадарёву Самарқанд ва дар он ҷангу

¹² Вожаи «соҳибқирон» саҳван «соҳибқарон»чоп шудааст.

чидолҳо Темури чавон ба қавми худ хиёнат кардаву ба Туғлуқ–Темур хизмат карданах, тасвир шудааст. Дар хизмати ӯ Темур худро чун ҷанговар ва ташкилотчи моҳир нишон дода тавонист, ки ин ба ҳақиқати таърихӣ рост меояд. Ҷунонҷӣ, дар тадқиқоти хеле арзишноки академик Б. Ғафуров хиёнаткорию Темур чунин қайд шудааст: «Дар соли 1361 хони Муғулистон Туғлуқ–Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хидмати Туғлуқ–Темурро қабул намуд ва бо кӯмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидмати хони Муғулистон бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир Ҳусайн, ки бо Туғлуқ–Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалаи худ хиёнат намуд» (3, с.640). Дар муддати кӯтоҳ Мовароуннахр тобеи Туғлуқ–Темур гардид. Пас ӯ инро ба инобат гирифта, Темурро ҳокими тамоми барлосҳои Қашқадарё таъин намуд.

Вай бо ҷабру зулм ҳукмронӣ мекард ва бо ҳамроҳии дӯсти ҷавониаш Ҳусайн, ки ҳокими Балх буд, аҳд баста, ҳарду якҷоя алайҳи муғулҳо, қабл аз ҳама барлосҳо, мубориза мебарданд. Темур ва Ҳусайн на танҳо зафар мекарданд, балки шикаст ҳам меҳӯрданд. Дар муҳорибае, ки дар соҳили дарёи Аму ба вуқӯъ пайваست ва он дар таърих бо номи «ҷанги гилӣ» маъмул аст, Темур ва Ҳусайн саҳт шикаст хӯрданд ва онҳо Самарқанду Кешро ба ҳоли худ гузошта, рӯ ба фирор оварданд, худро ба соҳили дигари Аму гирифтанд. Онҳо дам мегирифтанду қувва ҷамъ мекарданд. Айнан ҳамин воқеа дар «Тоҷикон»-и Б. Ғафуров оварда шудааст (3, с.640).

Дар китоби якуми роман муборизаи сарбадорон бо сардории Мавлонзода ва ду нафари дигар – Мавлоно хурдак ва Абӯбакри наддоф бар зидди муғулҳои ғоратгар, ки ба Самарқанд ҳамла оварданд, муфассал тасвир ёфтааст. Ҷавонони мазкур ва халқи Самарқанд дар ҳифзи шаҳр, шаъну шараф, нагу номус ва мубориза алайҳи муғулҳо, дар роҳи озодӣ қаҳрамонӣ карданд ва худро ҳамчун ватанхоҳони асил нишон доданд. Темур ва Ҳусайн аз қорзори қорномаи самарқандӣ огоҳ буданд.

Муаллифони роман ин қисмати романи худро қабл аз ҳама ба асари Б. Ғафуров «Тоҷикон» «Ҷунбиши сарбадорон» (3, с.641–646) таъя карда навиштаанд. Дар романи «Хатои Темури Ланг» ҳамаи ин воқеаҳо андешаҳо, нақшаҳо ва тадбирҳо бо манзара ва образҳои бадеӣ тасвир ёфтаанд. Дар баъзе сарчашмаҳои таърихӣ, аз он ҷумла навиштаҳои Мирхонд ва Хондамир муборизаи сарбадорон алайҳи муғулҳо баҳои мусбат гирифта бошад ҳам, ба баъзе гурӯҳҳои сарбадорон «ошӯбгару ҷинояткори гузаро», «муртақибӣ ҳар гуна рафтори қабҳ» номида шудаанд. Гӯё онҳо пас аз мағлуб намудани муғулҳо «ба роҳи шарора ва фитна даромада, дастӣ ғорат ба моли раият задаанд». Шарафуддин Алиӣ Яздӣ низ навишта будааст: «Ба сари як гурӯҳ мардум бодӣ ғурур ва ифтихор вазид: онҳо ба берун аз ҳадди худ қадам гузоштан ҷасорат намуда, дастони хунрезӣ ситамвори худро ба ҳар тараф дароз карданд» (3, с. 642–643).

Б. Ғафуров баҳои муаррихонии феодалии давраи Темурро нисбат ба ҳаракати сарбадорон «баҳои бӯхтономез» меномад, зеро сарбадорон, ки манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои поини аҳолии шаҳрро ҳимоя мекарданд ва ин мавқеи онҳо муҳолифи манфиатҳои аъёну ашрофи Самарқанд буданд. Хондамир, Мирхонд, Шарафуддин Алиӣ Яздӣ бештар ҳаводори ҳамон аъёну ашроф буданд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳо ба фаъолияти сарбадорон баҳои яктарафа додаанд. Дар романи таърихӣ ҳаракати ватанхоҳони сарбадорон муфассал ва реалистона, ҳолисона ва ҳақиқатнигорона таҳлилу таҳқиқ ва ҷамъбаст шудааст.

Китоби дуҷуми роман «В зените славы» («Дар авҷи шӯҳрат») ном дошта, он аз даҳ боб иборат аст. Дар ин қисм низ ҳаракати сарбадорон тасвир ёфтааст. Аммо нависандагон бештар ба ду тағйироте, ки дар он амалиёти эшон руҳ дода буд, эътибор медиҳанд:

1. Бархе аз сарбадорон сарвати бойҳо, тоҷирон ва судхӯронро ба ғорат бурда, байни худ тақсим карда мегиранд. Вале сарварони сарбадорон он гуруҳҳоро аз ин иқдоми ношоиста манъ мекунанд.

2. Дар байни Мавлонзода ва Абӯбакри наддоф ва Мавлоно хурдаки Бухорой ихтилоф ба вуқӯ меояд. Чун сарбадорон аз итоати Мавлонзода баромаданд, ӯ ба мадраса баргашта, боз ба омӯзишу пажӯҳиши масъалаҳои илмӣ машғул шуд ва роҳбари ҳаракати сарбадорон ва идораи Самарканд ба дӯши Равшани пешавар, дӯсти деринаи Темур гузошта шуд.

Дар китоби дуҷуми чангҳои Темур дар роҳи мустаҳкам намудани ҳокимияти худ дар қаламрави Самарканд, ободу зебо намудани он ва зодгоҳи худаш Кеш, фаъолияти давраи зиндагии ӯ бо Ҳусайн муфассал тасвир шуданд. Темур қабл аз ҳама, атрофи худро бо одамони наздики бовариноку вафодору содиқ мустаҳкам кард, сипас алайҳи душмани ашаддии худ - Ҳусайн мубориза бурд ва Балхро ба итоати худ дароварда Ҳусайнро нобуд кард. Кушта шудани Ҳусайн на танҳо бераҳмии Темур, балки интиқомгирии якдигари миронро ҳам нишон медиҳад. Амири Хатлон Кайхусрав дар тасхири Балх ба Темур мадад расонда буд, аз Темур дархост кард, то ихтиёри Ҳусайни ба даст афтодаро ба ӯ бидиҳад, зеро панҷ сол муқаддам Ҳусайн ба Хатлон тохт оварда, падари Кайхусравро ба қатл расонида буд. Темур хоҳиши Кайхусравро ба ҷо овард. Кайхусрав Ҳусайнро ба ҷаҳор асп чорлаҳт карда кушт.

Даҳшати Темур ба сарбадорони ӯ, ки торафт микдорашон меафзуд, тамоми амирони Мовароуннаҳрро ба тарсу ваҳм меоварад. Ин аст, ки онҳо ба Темур тобеъ мешуданд. Ҳатто дар радифи амири Хатлон ҳокими Бадахшон шоҳ Маҳмуд ва амири Қундуз Ёлча Бурро низ ба ӯ сари итоат ҳам карданд. Дар роман тасвир шуда, ки шоҳи Ёрдаи Тилло Тӯхтамишхон низ сиёсати Темурро дастгирӣ карда дар сурати як нафар тоҷир ба назди ӯ омад ва ҳарду оид ба дӯстӣ аҳду паймон карданд.

Дар Қурултойи Балх, ки бисёр хонҳои бонуфуз иштирок доштанд, Темурро амири комили Осиёи Миёна эълон карданд. Дар ин ҷамъият, ки хони Хоразм ширкат наварзида буд, Темур бар зидди ӯ лашкар кашида, Хоразмро бо зӯрӣ забт кард, пойтахти он Урганҷро ба ҳок яқсон кард. Хони Хоразм ҳокими Урганҷро ба қатл расонида, хоразмиёни ватанхоҳро аз дами тег гузаронд. Темур Урганҷро то ҷое нобуд кард, ки иморатҳоро афтондаву сӯхта ба ҳокистар бод дода, дар Урганҷ ба пуррагӣ ҷав кошт ва танҳо баъд аз бист сол шаҳрро барқарор кард.

Дар романи Сорбон - «Достони писари худо» тасвир ёфтааст, ки Искандар бо вучуди ваҳшонияту даҳшонияташ ҳар шаҳреро, ки месӯхт, ба ҷояш шаҳри нав месохт, то шӯҳраташ оламгир гардад. А. Ҳамдам ва Л. Чигрин нишон медиҳанд, ки Темур ҳароб мекард, на обод. Вай сарват ва ғаниматҳои худро фақат дар роҳи эҳёгрии Самарқанду Кеш харч мекард.

Бояд қайд кард, ки дар романи Е. Березиков «Великий Тимур» лашкаркашии қаҳрамони асар ба давлати бузурги Эрон тасвир наёфтааст. Дар сурате «Тузукоти Темур» юриши ӯро ба Гелон, Чурчон, Мозандарон, Озарбойҷон, пойтахти Форс –

шаҳри Шероз ва дигар шаҳрхоро дар бар мегирад. Яъне дар романи фавқуззикр ғаёлияти ҷаҳонгирии Темур нопурра ба тасвир омадааст.

Ин гуна маҳдудият дар романи А. Ҳамдам ва Л. Чигрин дида намешавад. Китоби сеюми роман «Завоевание вселенной» («Фатҳи дунё») ном дошта, он аз нух боб иборат аст. Боби аввали ин китоб бо фатҳи Эрон оғоз мешавад. Темур дар ин мамлакати қалон ва шаҳрҳои он қатлу ғорат, қуштори оммавӣ ва сӯхторро аз ҳад меғузаронад. Мирзо Яъқуби Хучандӣ дар таърихномаи худ ҳаракати артиши Темурро «Тӯфон» ва ҳуди амирро «Худои ҷанг - Сулдэ» номидааст. Сулдэ Худои ҷанги муғулҳо буд, ки Чингизхон ба ӯ мӯътақид буд. Дар роман, аз як тараф тӯфонвор ба шаҳру вилоятҳои Эрон ҳучум овардани лашкари Темур тасвир шуда бошад, аз тарафи дигар, муборизаи қаҳрамононаи эронӣён алайҳи ин одамхӯрон ҳаққонӣ ба тасвир меояд. Мисоли дурахшони ин қаҳрамонӣ ҳимояи шаҳри Исфаҳон мебошад. Исфаҳониҳо юзбошии лашкари Темур Барган Ҷилонро, ки аз хунрезии ӯ ба ҷон омада буданд, пӯст канда ҷасадашро рӯи хок партофтанд ва ӯро сағҳо хӯрда тамои карданд. Дар натиҷа Темур тамои лашкари худро ба Исфаҳон сафарбар кард. Исфаҳониҳо ҷунон диловарӣ нишон доданд, ки юзбошиҳои Темур - Баҳром, Ҷалоир, Мӯсо, Тойчиут, Шер Баҳроми Хутталонӣ ва дигарҳо ақибнишинӣ карданд. Темур ҷунин муқовимату муборизаи ватанхоҳонаи исфаҳониҳоро дар ягон кишвар надида буд. Темур ба ғазаб омада, ҳудаш аспасавор бо лашкари бешумор ба шаҳр зада даромад. Ҷунон даргириҳои бераҳмона ба вуқӯъ пайваست, ки дар Исфаҳон ягон нафар эронӣ зинда намонд. Ҷӣ тавре ки дар роман тасвир шудааст, Темур барои забти Эрон понздаҳ сол ҷанг кард, то ҷое, ки тамои мардони Эрон қушта шуданд, шаҳрҳо ба ҳокистар мубаддал гардиданд.

Темур бисёр кишвархоро хароб кард ва мардумони зиёдеро аз дами теғ гузаронд. Дар Исфаҳон аз сари мактулон манора сохта, аҳолии дигар шаҳрхоро низ ба қатл расонида бошад ҳам, ҳуди Эронро вайрон накард. Шояд аз он сабаб бошад, ки ҳуди ӯ низ ҳашамату ҷалол ва шаъну шукӯҳи шохони эрониро меҳост, худро ба тахти Эрон, монанди Искандари Мақдунӣ, шохӣ муносиб меҳисобид.

Қуштору сӯхтори шаҳрҳоро кишварҳо, қавмҳо халқҳо зинаҳои болоравии Темур буд. Ҳар қадар, ки ӯ дар поғундаи мансаб баланд мерафт, ғоча дар мамлакатҳои забткардаи ӯ зиёдтар рух меод. Ӯ аз болои мурдаҳою зиндаҳо қадам гузошта ба мартабаи амирӣ расид. Вай орзу дошт, ки мисли Чингизхон ва Искандари Мақдунӣ ҷаҳонгир шавад. Аммо дар бедодию укубат аз онҳо пеш гузашт.

Одатан дар адабиёти бадеӣ ҳислатҳои наҷиби қаҳрамонон дар ҷараёни рушду қамоли онҳо ба тақмил мерасанд ва ҳонанда дар рӯзгори худ аз эшон ибрат мегирад. Дар романи А.Ҳамдам ва Л.Чигрин низ ҳислатҳои Темур тадриҷан ба зухур омада, сурату симои ӯро рӯшан мекунад. Зоҳир ва ботини Темур ҷӣ гуна буд? Ҳислату кирдори ӯ ҷӣ гуна аён мегашт? Меғавон ҷунин посух дод: ҳислатҳои ваҳшиёна ва симои даррандавор дошт ӯ! Агар ин тавр намебуд, Темуре, ки дар Ҳиндустон бо зӯри шамшер дини исломо ҷорӣ мекард, ҷаро ба маркази ин дини мубин – Сурия, Ироқ, Миср, Димишқу Бағдод лашкар қашид? Ҷаро он шаҳрҳои мусалмониро поймол кард? Ҷаро мусалмононро қушт? Ҷаро ҳазор-ҳазор мусалмононро зинда ба зинда гӯр кард? Оё ин ҳама қуштор гуноҳи авғнопазир нест? Темур арқони суннати мусалмониро ба ҷо оварад ҳам, қас ба мусалмонии ӯ шубҳа мекунад. Вай аз Худои азза ва ҷалла натарсида ҳамаи ин қуштору сӯхторро ба ҷо оварда буд.

Аз ҳамин қост, ки нависандагони тоҷик аз муносибати доираҳои мардуме, ки ба ҷунин ҷаллод арҷ мегузоранд, розӣ нестанд: «Безнравственно воздвигать памятники свирепым поработителям и делать их героями нынешнего времени. В будущем это может отозваться ещё больше безнравственностью, ибо мы такими примерами учим сегодняшнюю молодежь вседозволенности и тому, что не Добро и Справедливость должны править миром, а Насилие и Попирание всяких нравственных норм и моралей, всего того, что извечно составляло общечеловеческие ценности» (7, с. 577).

Ба ҳамин тариқ, романи А.Ҳамдам ва Л.Чигрин «Ҳатойи Темури Ланг» доираи васеи воқеаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва ахлоқӣ, инчунин ҷуғрофияи васеи мамлакатҳоро аз Самарқанд то Муғулистон ва аз тамоми Мовароуннаҳр то Эрон Ҳиндустон ва мамлаҳики арабро дар бар гирад ҳам, дар маркази онҳо қорзори ҳуношомонаи Темур меистад: Вай зӯран кишварҳоро ба худ тобеъ кард ва ин иртиботи сунӣ буд. Аз ин ҷо пайванди ҳақиқии мустаҳкам ба вучуд наомад.

Пайнавишт:

1. Бартольд, В.В. *Работа по отдельным проблемам истории Средней Азии* / В.В. Бартольд. Сочинения: в 7 т. Т. 1. – М.: Восточная литература, 1963. – 658 с.
2. Березиков, Е. Великий Тимур: Роман-хроника / Е. Березиков. -Ташкент: Уқутувчи, 1994. – 335 с.
3. Гафуров, Б. Тоҷикон: Иборат аз 2 кит. / Б. Гафуров – Душанбе: Ирфон, 1998. – Кит.1. – 704 с; кит.2. – 416 с.
4. Камолӣ Хуҷандӣ. Девон. Иборат аз 2 ҷ. Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 1985.
5. Наҳвӣ, А. Ноғуфтаҳои дар бораи «Барзнома» // А. Наҳвӣ -- Номаи Пажӯҳишиҳо: Фаслномаи пажӯҳишиҳои Эроншиносӣ 2006, №11-12.
6. Сидқӣ, А. Асарҳои мунтахаб: Пайроҳаи қисмат // А. Сидқӣ – Хуҷанд: Ношир, 2009. – 498 с.
7. Ҳамдам, А., Чигрин, Л. Ошибка Тамерлана // А. Ҳамдам., Л. Чигрин – Душанбе: Адиб, 2012. – 578 с.
8. Ҳотамов, Н. Тамерлан и его время / Н. Ҳотамов. / Ҳамдам А., Чигрин Л. Ошибка Тамерлана. – Душанбе: Адиб, 2012. С.5 –29.
9. [https // ru.m Wikipedia.org](https://ru.m.wikipedia.org). Великий эмир Империи Тимуридов. 2.12.2016. (дата обращения: 02.12.2016)

Reference Literature:

1. Bartold, V.V. *The Work on Separate Problems Related to the History of Middle Asia* / V.V. Bartold. Compositions: in seven volumes. – V.1. – М.: Oriental Literature, 1963. – 658 pp.
2. Berezikov, Ye. *The Great Temur: Novel-Chronicle* // E. Berezikov. - Tashkent: Teacher, 1994. – 335 pp.
3. Gafurov, Tajiks: consisting of two books / B. Gafurov. - Dushanbe: Cognition, 1998. – B.1. – 704 pp.; - B.2. – 416 pp.
4. Kamoli Khujandi. *Divan (Collection of Compositions)*. In two volumes. – V.2. - Dushanbe: Cognition, 1985.
5. Nahvi. A. *Some Unstated Points Concerned with «Barzu-Name»* // A. Nahvi. *Scientific Notes: Quarterly of the Institute of Iran Studies* 2016, - №.11 – 12.
6. Sidqi, A. *Selected Works: The Path of Fade* // A. Sidqi. - Khujand: Noshir (Publisher), 2009. – 498 pp.
7. Hamdam, A., Chigrin, L. *Temurlan`s Error* // A. Hamdam., L. Chigrin. - Dushanbe: Cognition, 2012. – 578 pp.
8. Hotamov, N. *Temurlan and his Time* // N. Hotamov. / Hamdam A., Chigrin L. *Temurlan`s Error*. - Dushanbe: Cognition, 2012. – pp. 5 – 29.
9. [https // ru.m Wikipedia.org](https://ru.m.wikipedia.org) Great Amir of Temurids`s Empire. date of request: 2.12.2016.